

ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ У ПРАВІ ДАВНЬОГО СХОДУ Й АНТИЧНОСТІ: ВПЛИВ НА СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

ПОГОРЕЦЬКИЙ М.А. - доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-9012-7686

УДК: 347.963(091)(100)"-/14":340.15:343.1(100)"-/14"

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.65>

Стаття пропонує цілісну історико-правову реконструкцію еволюції доказування від сакралізованих форм легітимації істини (клятва, ордалий, оракул) до раціонально організованої оцінки доказів у класичних і середньовічних правових системах. На широкому порівняльному матеріалі (Месопотамія, Стародавній Єгипет, Греція, Рим, Давній Ізраїль, Індія, Китай), а також канонічне право та *ius commune*, показано, як поєднання політичної централізації, розвитку письма та бюрократії, а також змін у філософсько-етичних уявленнях спричинило зміщення акценту від ритуально-числових критеріїв до інституційно гарантованої надійності письмових актів і суддівської (офіційної) оцінки доказів. У римській траєкторії простежено перехід від *legis actiones* до *ordo iudiciorum* і *cognitio extra ordinem*, що супроводжувався формалізацією правил належності/допустимості, розподілом тягара доказування та виокремленням письма як носія презумптивної достовірності. Канонічне право кодифікувало цей синтез у вигляді системи «легального доказу» (*probatio plena/semiplena*), зберігаючи суддівську дискрецію у межах стандартизованих презумпцій і процедур. Давньогрецька традиція – через аристотелівську опозицію «несотворених» і «сотворених» доказів – забезпечила методологічну інфраструктуру для схоластичної логіки та університетського юридичного диспуту; у результаті риторична дисципліна аргументації була «перекладена» мовою формальної раціональності й застосована в судовій практиці середньовічної Європи. На відміну від цього, східноазійські моделі (передусім китайська) еволюціонували до бюрократично-інквізиційного формату: пріоритет «паперового сліду» (протокол, рапорт, справове досьє) та інституційний контроль за походженням і

верифікацією документів підпорядкували змагальність адміністративній епістеміці магістрату.

Методологічно дослідження поєднує порівняльно-правовий аналіз, історико-джерелознавчий підхід і реконструкцію процесуальних режимів через призму трьох змінних: (1) тип державності та рівень централізації; (2) ступінь розвитку письма/архівної культури; (3) етичні й релігійні уявлення про істину та справедливість. Аргументується, що сучасні базові інститути доказового права – презумпції, *onus probandi*, ієрархія доказів, стандарти належності/допустимості й моделі суддівської оцінки – мають глибокі витоки саме в антично-середньовічних лабораторіях права. Практична значущість висновків полягає у виробленні критеріїв балансу між формалізмом і суддівською дискрецією, між «силою документа» та контекстною перевіркою його надійності – з безпосередніми імплікаціями для кримінального процесуального права й доктрини доказів. Окремо підкреслюється, що для повного розуміння трансформації від сакральних форм до раціонально-кодифікованих процедур, чинників такої зміни та механізмів рецепції іноземних зразків у локальному контексті, потрібне спеціальне дослідження аналогічного періоду на землях сучасної України, зокрема правової системи Київської Русі (структура суду, форми доказування, співвідношення звичаю, «книжного» права та візантійських впливів). Це питання окреслюється як предмет окремого міждисциплінарного проекту з залученням правових і історико-культурних джерел.

Ключові слова: доказування; презумпції; тягар доказування; «легальний доказ»; письмові акти; ордалий; риторика і логіка; «формулярний процес»; «канонічний процес»; загальне право; китайська бюрократична модель; «архівна культура»; кримінальний процес.

Постановка проблеми

Дослідження генези доказів і процесу доказування у правових системах Давнього Сходу та Античності має не лише історико-правове, а й виразне прикладне значення для сучасної науки кримінального процесу та практики правозастосування. У сучасних умовах реформування кримінального процесуального законодавства України, зумовленого як внутрішніми викликами, так і зовнішніми впливами (зокрема євроінтеграційним курсом та гармонізацією з європейськими стандартами правосуддя), особливої ваги набуває глибинний аналіз історичних моделей доказування.

Правові системи Стародавнього Єгипту, Вавилону, Персії, Греції та Риму виробили власні концепції допустимих джерел доказів, засобів їх перевірки та процесуальної ролі суду в дослідженні обставин справи. Ці моделі формувалися у контексті політичної організації та соціокультурних уявлень про справедливість і істину, що обумовлювало як допустимість певних доказів, так і пріоритетність їх оцінки. Низка підходів, сформованих у ті епохи (зокрема вимога особистої присутності сторін, сакралізація присяги, ордалії як форма «божественного суду», інститут свідчення на основі громадської репутації тощо), справили вплив на подальший розвиток європейської правової традиції.

Сучасна українська модель доказування, як і правові системи багатьох європейських країн, у певній мірі є спадкоємицею римського публічного процесу та канонічного процесу Середньовіччя, які, у свою чергу, синтезували здобутки античного права. Водночас вивчення досвіду Давнього Сходу дозволяє ідентифікувати витoki таких інститутів, як письмові докази, протокольна форма фіксації фактів, інквізиційні елементи розслідування, презумпції та формальні правила доказової сили документів.

Актуальність теми зумовлена тим, що без розуміння історичних витоків сучасних моделей доказування неможливо ані повноцінно оцінити їх ефективність, ані виявити обмеження, які закладені в них із часів первісного формування. Системний

аналіз правових механізмів доказування у стародавніх цивілізаціях сприяє формуванню більш виважених реформ у сфері кримінального процесу, особливо щодо допустимості, належності та достовірності доказів.

Таким чином, постановка проблеми полягає в необхідності комплексного вивчення правових інститутів доказування Давнього Сходу та Античності для виявлення їх впливу на сучасні національні та міжнародні моделі кримінального процесуального доказування, що відповідає як завданням юридичної науки, так і практичним потребам удосконалення правосуддя.

Стан дослідження

Вивчення витоків і розвитку інституту доказування у праві Давнього Сходу та Античності спирається на широкий спектр академічно перевірених джерел і сучасних досліджень, що охоплюють як письмові пам'ятки права, так і археологічні матеріали та реконструкції процесуальних практик. У статті Марти Т. Рот (*Martha T. Roth*), «Месопотамські правові традиції та закони Хаммурапі» (*Mesopotamian Legal Traditions and the Laws of Hammurabi*), докладно аналізується структура та зміст Кодексу Хаммурапі, побудованого за казуїстичним принципом «якщо... тоді...» (*if... then...*), із закріпленням принципу «зуб за зуб» (*lex talionis*) та чіткою соціальною стратифікацією адресатів правових норм (*awilum, muškēnum*, раби), а також його публічний характер як гарантія доступності закону [1].

Продовжуючи дослідження правових традицій Месопотамії, у монографії Рот «Збірки законів з Месопотамії та Малої Азії» (*Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*) подається реконструкція й аналіз інших правових збірок – хаттійських, асирійських, вавилонських – що дозволяє простежити спільні для регіону підходи до формування та закріплення процесуальних правил і доказових норм [2].

Розширюючи географію джерельної бази, важливим матеріалом для дослідження процедур доказування в адміністративно-правовій сфері є архів Персеполя ахемідського періоду (*Persepolis Administrative Archives*), який включає тисячі клинописних

табличок з обліковими, господарськими та управлінськими записами [3]. Як показує Вутер Ф. М. Хенкельман (*Wouter F. M. Henkelman*) у розділі «Адміністративні реалії: архіви Персеполя та археологія серцевинних земель Ахеменідів» (*Administrative Realities: The Persepolis Archives and the Archaeology of the Achaemenid Heartland*), аналіз цього архіву дозволяє реконструювати бюрократичні механізми, роль письмових документів як доказів та їхнє значення у врегулюванні правових і господарських спорів [4, с. 528–546].

Паралельно з близькосхідними традиціями, наукова література приділяє значну увагу процесуальним моделям у праві Стародавнього Єгипту та Месопотамії. У колективній монографії «Стародавнє процесуальне право – стародавня правова думка» (*Ancient Procedural Law – Ancient Legal Thought*) розкрито особливості аргументаційних стратегій і процедур – застосування письмових доказів, присяги, свідчень очевидців, формування ієрархії джерел, що безпосередньо впливало на допустимість та переконливість доказів [5].

Історичний розвиток доказових механізмів особливо яскраво простежується в античному Римі, який залишив розвинуту багаторівневу систему судочинства, в якій виділяють три історичні стадії: дії закону (*legis actiones*), формулярну систему (*formula system*) та провадження поза звичайним порядком (*cognitio extra ordinem*). Ці етапи позначили перехід від архаїчних форм процесу до письмової, централізованої та державноконтрольованої моделі доказування [6].

Як підкреслює Н. В. Разуваєв, така еволюція супроводжувалася переходом від жестикуляційних і усних формул до письмової фіксації доказового матеріалу, що забезпечувало структурованість та уніфікацію процесу [7]. Подібний висновок знаходимо і в розділі «Римське право: докази» (*Roman Law: The Evidence*) збірника «Кембриджський посібник з римського права» (*The Cambridge Companion to Roman Law*), де акцентується, що відомості про римське доказове право базуються на фрагментах юридичної літератури I–II ст. н. е., зокрема на «Дигестах» (*Digesta*) та інших компіляціях [8].

Таким чином, застосування порівняльно-історичного підходу дозволяє простежити спадковість і трансформацію доказових інститутів від давніх цивілізацій до сучасних правових систем, а також виявити універсальні елементи, які залишаються актуальними в сучасній теорії та практиці доказування. Як показує Джон Г. Лангбейн (*John H. Langbein*), роль судді та сторін у формуванні доказової бази у різних правових сім'ях має спільні витоки у стародавніх моделях процесу [9].

Аналіз стану наукової розробленості свідчить, що, попри наявність значної кількості досліджень у сфері історії права, загальної теорії доказів та процесуальних інститутів окремих цивілізацій, як зарубіжними, так і вітчизняними авторами комплексно не досліджено питання впливу розуміння доказів і доказування, сформованого у праві Давнього Сходу й Античності, на сучасні концепції доказування у кримінальному процесі. У більшості робіт ці історичні аспекти розглядаються фрагментарно – як короткі історичні екскурси або вступні відомості, без системного простеження спадковості і трансформацій від стародавніх моделей до сучасних процесуальних доктрин.

Складність і багатовимірність проблематики обумовлюють необхідність застосування спеціального міждисциплінарного підходу, що інтегрує історико-правовий, порівняльно-правовий та процесуальний аналіз. Такий підхід дає змогу ідентифікувати конкретні елементи стародавніх практик доказування – від визначення кола допустимих джерел та процедур їх перевірки до ролі суду у встановленні фактичної істини – які справили вплив на формування сучасних моделей кримінального процесуального доказування. Одній з таких моделей присвячено низку авторських публікацій [10–19]. Зазначені обставини зумовлюють актуальність та наукову необхідність проведення даного дослідження.

Мета дослідження полягає у комплексному з'ясуванні впливу розуміння та практики доказів і доказування у праві Давнього Сходу та Античності на сучасні концепції доказування у кримінальному процесі,

зокрема через дослідження трансформації підходів – від формальної оцінки доказів, притаманної архаїчним та класичним правовим системам, до принципу вільної оцінки доказів, закріпленого в сучасному процесуальному праві, а також визначення історичних витоків, закономірностей цієї трансформації та чинників спадковості ключових процесуальних інститутів.

Виклад основного матеріалу

Еволюція інституту доказування від архаїчних формально-сакральних процедур до сучасної концепції вільної оцінки доказів є одним із ключових етапів становлення кримінального процесу. У праві Давнього Сходу й Античності домінували способи встановлення істини, що спиралися на сакральний авторитет або формальну силу певних дій. До таких належали ордалії – ритуалізовані випробування, результат яких вважався виявом волі божественного начала, та клятва, що мала не лише правове, а й релігійне значення, фіксуючи істинність тверджень учасника процесу під страхом надприродного покарання [1; 20].

Ці методи характеризувалися презумпцією абсолютної достовірності: якщо ритуал виконано належним чином, результат визнавався істинним незалежно від інших обставин. Формальна оцінка доказів у цьому контексті означала, що правова сила залежала від дотримання встановленої процедури, а не від аналізу змісту чи узгодженості відомостей [21].

Поступовий перехід до раціональної моделі оцінки відбувався під впливом розвитку письмової фіксації правочинів, зростання значення свідочьких показань та появи інституту перехресного допиту у грецькому та римському процесі [22]. У класичному римському праві вже простежується зміщення акценту з формальної сили доказу на його переконливість і відповідність сукупності встановлених фактів, хоча у публічному процесі ще зберігалися елементи формального підходу, зокрема у вигляді встановлених категорій «повних» і «неповних» доказів [6].

У сучасній концепції вільної оцінки, закріпленій у кримінально-процесуальних

кодексах більшості країн континентальної системи, доказ розглядається крізь призму його належності, допустимості, достовірності та достатності в сукупності з іншими доказами, без наперед визначеної сили будь-якого джерела [23]. Таким чином, відбулося концептуальне зрушення від віри у сакральний авторитет ритуалу до раціонального аналізу надійності та взаємної узгодженості відомостей, що відображає перехід від формально-сакральної до вільної оцінки як методологічної основи доказування.

Порівняння правових систем Давнього Сходу та Античності за критеріями домінуючих видів доказів, процесуальних форм, статусу свідків, ролі письма й бюрократії, санкцій за неправду, місця тортур, способу оцінки та впливу на сучасність дозволяє виявити як спільні риси, так і принципові відмінності, що обумовлювалися соціально-політичними умовами та рівнем правової культури.

У *Месопотамії*, насамперед за законами Хаммурапі, провідну роль відігравали клятва та ордалії, які виконували функцію сакрального арбітра і сприймалися як безпомилковий спосіб встановлення істини. Їх існування було зумовлене релігійним світоглядом суспільства, в якому правосуддя ототожнювалося з волею богів, а дотримання ритуалу гарантувало достовірність результату [2, с. 100–115; 20]. Процесуальна форма мала акузаторний характер із елементами формального інквізиторського контролю в особливо тяжких справах. Статус свідка визначався соціальною стратифікацією: свідчення повноправних громадян (*awilum*) мали вищу доказову вагу, ніж свідчення залежних станів або рабів [24, с. 57–64]. Високий рівень письмової культури та розвинена бюрократія зумовлювали поширення письмових договорів, скріплених печатками, зберігання документів у храмових і палацових архівах [25, с. 141–159]. Санкції за неправду поєднували сакральний аспект (покарання богами) та суворі тілесні каральні заходи. Тортури для отримання зізнань не застосовувалися, оскільки істина виводилася з ритуально обумовлених процедур. Оцінка доказів була формально-ри-

туальною, а вплив на сучасність проявився у традиції письмового оформлення правочинів із засвідченням і зберіганням у реєстрах.

На відміну від Месопотамії, де переважала сакральньо-ритуальна модель встановлення істини, у *Стародавньому Єгипті* акцент робився на практичних засобах фіксації фактів, що відображалося в домінуванні свідоцьких показань та письмових документів, особливо у господарських і спадкових справах [26, с. 211–230]. Процесуальна форма була акузаторною, але суддя відіграв роль активного адміністратора справедливості, що пояснюється централізованою бюрократичною системою та зосередженням влади у руках фараона. Свідками могли бути лише вільні особи, здебільшого чоловіки відповідного соціального статусу; жінки допускалися до свідчення переважно у сімейних справах [27, с. 55–67].

Система офіційних переписувачів і храмових нотаріусів забезпечувала високий рівень правової фіксації фактів, а печатки й підписи мали значну доказову вагу. Санкції за неправду включали тілесні покарання й конфіскацію майна. Хоча офіційної регламентації тортур не існувало, відомі випадки їхнього застосування для з'ясування обставин злочину. Оцінка доказів мала змішаний характер: формальна вага документів поєднувалася з дискреційною оцінкою судді. Вплив на сучасність виявляється у становленні інституту нотаріату та офіційного документообігу.

У класичній Греції центральним елементом доказування були свідоцькі показання, підкріплені клятвою, а в приватних справах – письмові договори [28, с. 103–116]. Акузаторна форма процесу з яскраво вираженою риторичною складовою відображала політичну культуру полісів, де суди були публічним простором змагання аргументів. Свідками могли бути лише повноправні громадяни; свідчення жінок і метеків мали обмежену доказову цінність. Письмові докази розглядалися як допоміжні, але в цивільному обігу їх роль поступово зростала. Санкції за неправду здебільшого зводилися до штрафів і позбавлення громадянських прав. Тортури допускалися щодо рабів для

отримання показань, що відображало соціальну стратифікацію і правову нерівність. Оцінка доказів мала змішаний характер, але значну роль відігравала переконливість усного виступу. Вплив на сучасність проявився у принципі змагальності та публічного розгляду справ.

На відміну від грецької моделі, яка тяжіла до змагальності та риторичної майстерності сторін, у *Римі* поступово сформувалася більш збалансована та структурована система доказування, де поряд зі свідками та письмовими документами використовувалися й експертні висновки [6, с. 29–35].

Процесуальна форма пройшла шлях від архаїчної акузаторної (*legis actiones*) до змішаної інквізиторно-змагальної (*cognitio extra ordinem*), що відображало потребу в уніфікації та підвищенні ефективності правосуддя. Статус свідка залежав від громадянського стану, а оцінка його показань враховувала особисту добродішність. Письмо та бюрократія були ключовими: розвинена договірна практика, обов'язковість письмової форми в низці правочинів, печатки й офіційне зберігання копій. За неправду передбачалися суворі покарання, включно з вигнанням. Тортури застосовувалися, переважно щодо рабів, але у певних випадках і до вільних осіб. Оцінка доказів еволюціонувала від формально-числової (визначені категорії повних і неповних доказів) до вільної в пізньоримському періоді. Вплив на сучасність полягає у закріпленні принципу оцінки доказів у сукупності, інституту письмових форм і системи процесуальних гарантій.

Зіставлення цих систем демонструє закономірний перехід від сакральньо-ритуальних способів легітимації істини до раціональних форм її встановлення, що зумовлювався секуляризацією права, ускладненням господарського обігу, розвитком письма та зростанням ролі державних інститутів. Соціальна стратифікація визначала як допустимість, так і вагу свідоцьких показань, а інструменти письмового доказування та організація бюрократії прямо впливали на стабільність і передбачуваність правозастосування. Саме ці фактори стали основою

для сучасних принципів допустимості, належності та вільної оцінки доказів.

Правові системи Стародавнього Близького Сходу – від шумеро-аккадських держав до Хеттського царства та Ассирії – демонструють структуровану, хоча й регіонально варіативну, модель доказування, що сформувалася в умовах сильної політичної централізації, релігійної легітимації влади та розвиненої письмової культури.

У Месопотамії провідну роль відігравали присяга та ордалії (*ordeal*), зокрема «випробування рікою» або вогнем, які виконували функцію сакральної перевірки істини та були тісно пов'язані з уявленнями про божественне правосуддя [2, сс. 18–20; 10, сс. 26–30]. Така практика зумовлювалася світоглядом, у якому судові рішення сприймалося як реалізація волі богів, а формально виконаний ритуал вважався беззаперечною гарантією достовірності. Процесуальна форма мала переважно акузаторний характер, але в справах про храмове майно чи державну безпеку простежувалися елементи інквізиторського контролю. Статус свідка визначався соціальною стратифікацією: свідчення повноправних громадян (*awilum*) оцінювалися вище, ніж свідчення залежних станів чи рабів [24, сс. 57–59].

Високий рівень розвитку письма і бюрократії визначав значення письмових доказів. Укладання правочинів супроводжувалося створенням клинописної таблички (*turri*) з печаткою, у присутності свідків; зберігання документів здійснювали храмові та палацові архіви [2, сс. 100–105; 25, сс. 141–144]. Поступово письмові контракти стали не лише засобом фіксації волевиявлення сторін, але й самостійним носієм доказової сили у суді – це знаменувало зародження інституту документального доказу у сучасному розумінні.

Санкції за неправдиві свідчення поєднували сакральний вимір (очікуване божественне покарання) із суворими тілесними карами, закріпленими в законодавстві [2, сс. 25–26]. Тортури як інструмент здобуття зізнання були відсутні, адже істина встановлювалася через регламентовані ритуальні дії. Оцінка доказів мала формально-риту-

альний характер, і лише з часом, унаслідок ускладнення соціально-економічних відносин і зростання обсягу письмових контрактів, відбулося поступове зміщення акценту від сакральної «верифікації» до довіри до письма як основного носія доказової інформації [29, сс. 3–6].

Хеттське та асирійське право зберігали сакральні елементи у процедурі доказування, але ще більшою мірою покладалися на письмову форму угод і офіційний обіг документів. У **Хеттському царстві** розвинена договірна практика та централізоване архівне зберігання дозволяли забезпечувати стабільність правочинів навіть за відсутності свідків [2, сс. 180–184]. **Асирійська традиція**, особливо у сфері адміністративного права, виробила систему стандартизованих документів і печаток, що створювало умови для перевірки їхньої автентичності без ритуальних процедур.

Порівняльний аналіз засвідчує, що всі ці системи пройшли шлях від домінування сакрально-ритуальних форм легітимації істини до зростаючої ролі письмових доказів. Причинами такої трансформації стали: 1) секуляризація права та поступове зменшення впливу жрецтва на судочинство; 2) ускладнення господарського обігу, яке вимагало стабільних і відтворюваних доказів; 3) розвиток письма та архівної справи як інструментів збереження і перевірки інформації. Саме ця еволюція створила передумови для формування у подальших правових системах принципу належності та вільної оцінки доказів.

Стародавній Єгипет демонструє ранню «документарну» модель доказування з поєднанням раціональної письмової процедури та сакральної легітимації істини через клятву й, у винятках, оракул (*oracle*). «Паспорт» юрисдикції виглядає так: домінуючий тип доказу – письмові акти й свідчення, підтвержені присягою; процесуальна форма – колегії урядовців (*DADAt / qnbt*), з поділом на місцеві й «великі» суди; свідки – насамперед посадові особи (*srw*) та інші компетентні особи, покликані підтверджувати автентичність документів під присягою; роль письма – централізована канцелярська культура з нотаріальними функція-

ми, реєстрами, підписами/знаками; санкції за неправду – від бичування до «відсікання носа й вух» як загрози у присягах; тортури – не становили звичного інструменту доказування в місцевих колегіях, суворі тілесні кари були прерогативою «вищого» суду; спосіб оцінки – від ритуально-правильної форми (клятва, оракул) до переважання письма та перевірки його надійності; вплив на сучасність – тривка ідея високої доказової сили належно оформленого документа й контролю за автентичністю [27, сс. 27–29; 30, сс. 1–4].

Цю конфігурацію видно вже з найдавніших процедур: суди постають як колегії службовців, що суміщають судові та нотаріальні функції – засвідчення документів, ухвал, адміністрування присяг. У справі про спадщину (Papyrus Berlin P.9010) суд наказує позивачеві привести трьох свідків для підтвердження «справжності» документа під присягою, причому сам текст присяги складає суд і він містить виклик божественної кари за кривоприсяжництво. Це засвідчує пріоритет письма, але й залежність від сакральної верифікації, коли письмовий доказ «доукомплектовують» клятвою свідків [30, сс. 2–3].

Сакральний вимір істини оформлювався через клятву перед богом/фараоном і формули проклять. Класичні огляди фіксують дві базові функції клятви – асерторну (підтвердження істини) та промісорну (обіцянка поведінки), із суворою морально-юридичною вагою у *фараонічній державі Маат* (Maat) [6, сс. 129–136]. Погроза «нехай мені відсінуть ніс і вуха» стала канонічною детерентною клаузулою новоцарського часу; її згадують і ордонанси (decrees) Нурі Сеті I, і судові папіруси. Водночас аналіз практики показує, що фізичне виконання таких кар залежало від рівня суду: місцеві *qnbt* зазвичай обмежувалися новою присягою, тоді як вищі інституції могли призначати й тілесні кари [31, сс. 267–272; 283–286].

Паралельно існували ордалійно-оракульні процедури – апеляція до божества для вирішення спору (наприклад, Papyrus BM EA 10335): це залишок сакральної легітимації суду, що співіснував із канцелярською раціоналізацією [32, сс. 247–248].

Канцелярська культура *Нового царства* поглиблює «владу письма»: зростає стандартизація форм, реєстрація актів, з'являються процедурні ознаки «нотаріальної» автентифікації документів. У працях з історії документу вказано, що питання нотаріалізації та реєстрації постають у зв'язку з архівним обігом і правовою силою документів у суді; приватні й ділові тексти поступово «несуть» у собі ознаки офіційного посвідчення [27, сс. 1–2; 27–29]. На інституційному рівні простежується поділ юрисдикцій: дрібні справи й тілесні покарання типу «биття» – компетенція місцевих судів; справи про землю, посадових осіб і «важкі» кари (мутиляції, страта) – прерогатива «великих» судів та вищої влади [30, сс. 1–2].

Показовим є «Судовий папірус Турина» (Papyrus Turin C.1887): він фіксує суворі, зокрема тілесні, санкції щодо високопосадовців і навіть суддів, що підкреслює поєднання ритуальної клятви з реальною каральною компетенцією верхньої юстиції [31, сс. 270–272; 34, сс. 152–160].

У підсумку маємо характерну «вісь» єгипетського доказування: від первинної сакральної верифікації істини (клятва, оракул) до пріоритету письма, його формальної правильності, реєстрації та перевірки автентичності. Сакральна клятва не зникає – вона функціонує як етичний і процесуальний підсилювач письмової доказової сили. Саме ця «документарна» спадщина – вимога офіційної форми, засвідчення/реєстрації, ієрархія судів – резонує з пізнішими континентальними моделями високої доказової сили нотаріально оформлених документів і з сучасною ідеєю оцінки доказів за їх надійністю, а не за ритуальною вагою [27, сс. 27–29; 30, сс. 1–4; 34, сс. 152–156].

Правова традиція Давнього Ізраїлю формувалася на перетині релігійно-нормативної системи Мойсеєвого Закону та звичаєвого права семітських народів, що зумовило поєднання формалізованих правил доказування із виразною етичною основою. Домінантним видом доказу було свідчення, оформлене в рамках принципу «двох-трьох свідків» (*edim*, עדים) – положення, яке гарантувало перевірку обвинувачення шляхом

узгодження показань різних осіб (Втор. 17:6; 19:15) [35, сс. 235–236].

Процесуальна форма мала переважно акузаторний характер, але у справах релігійної чи суспільної ваги центральну роль відігравав колегіальний суд старійшин (*beit din*, בֵּית דִּין), який діяв у межах інквізиторських повноважень. Статус свідка регламентувався нормами про його ритуальну чистоту, громадянську належність та моральну бездоганність: жінки, іноземці, родичі сторін і особи з компрометуючою репутацією зазвичай не допускалися [36, сс. 47–49]. Письмові докази не відігравали самостійної ролі, проте судові протоколи й записи угод, засвідчені старійшинами, були відомі у період пізньої монархії. Санкції за неправдиве свідчення визначалися як «зроби йому те, що він задумав зробити братові своєму» (Втор. 19:19) – що мало як каральний, так і превентивний характер [35, сс. 236–237]. Тортури як інструмент отримання показань не застосовувалися, оскільки правосуддя було тісно пов'язане з моральними приписами Закону. Оцінка доказів здійснювалася за формально-числовим критерієм кількості свідків.

Встановлена у Торі вимога мінімальної кількості свідків ґрунтувалася на ідеї запобігання свавільним обвинуваченням та зловживанню процесом [1, сс. 235]. Такий формалізм був пристосований до соціальної структури ізраїльського суспільства, де публічність і колективна оцінка мали значення гарантії справедливості. Клятва (*shevuah*, שְׁבֻעָה) використовувалася як інструмент підтвердження показань або заяв, зокрема у справах без очевидців (Чис. 5:11–31), і розглядалася як акт, який має наслідки перед Богом, а не лише перед судом [37, сс. 68–69]. Заборона лжесвідчення (Вих. 20:16) носила не лише юридичний, а й релігійно-етичний характер, ототожнюючи таку поведінку із порушенням союзу між Богом та Ізраїлем [36, с. 48].

З часом принцип «двох-трьох свідків» почав тлумачитися не лише як арифметична вимога, а як правило взаємного підтвердження (*corroboratio*) показань, що передбачало аналіз їхньої узгодженості, а не лише кількісного складу. Це простежується

у пізньому юдейському праві та тлумаченнях Талмуду (*Talmud*, תלמוד), де свідчення визнавалися достатніми, якщо вони збігалися за ключовими фактичними обставинами, навіть якщо відрізнялися в деталях [37, сс. 69–70]. Таким чином, еволюція від формально-числового критерію до зародків змістовної оцінки узгодженості свідчень заклала одну з основ сучасних доктринальних правил короборації.

Правова система Стародавньої Індії поєднувала нормативні приписи релігійного походження з прагматичними адміністративними інструкціями, створеними для ефективного управління державою. Джерелами виступали, з одного боку, «Дгармашастри» (*Dharmaśāstra*), зокрема «Ману-сміті» (*Manusmṛiti*), що фіксували морально-релігійні та процесуальні принципи, а з іншого – «Артхашастра» (*Arthaśāstra*) Каутільї, орієнтована на практику державного управління та судочинства. Домінантним видом доказу в «Дгармашастрах» були свідчення, підтвержені присягою перед божеством, і письмові документи, особливо у справах про власність [38, сс. 142–144].

Процесуальна форма поєднувала акузаторний розгляд із наглядовими функціями царя або його представника, що надавало процесу інквізиторських рис у справах державної ваги [39, сс. 215–217]. Статус свідка визначався кастовою належністю, статтю та репутацією; свідчення представників «нижчих» варн (*varna*) обмежувалися або підлягали додатковій перевірці [38, с. 145]. Роль письма посилювалася розвитком храмових і державних архівів, але перевага надавалася усним показанням. Санкції за неправду мали суворий – у тому числі тілесний – характер і часто диференціювалися залежно від варни. Тортури допускалися як засіб примусу до правди, особливо у кримінальних справах [39, с. 218]. Оцінка доказів мала змішаний характер: ритуальна форма співіснувала з раціональною перевіркою фактів.

У «Ману-сміті» докази класифікувалися на три основні групи: свідки, документи й ордалії (*ordeal*, божественні випробування), причому останні виконували функцію остаточного вирішення спору за відсутнос-

ті або суперечливості інших доказів [38, сс. 142–143]. Клятва та ритуали випробувань (вогнем, водою) мали високий авторитет у традиційному суспільстві, де правосуддя ототожнювалося з дотриманням дгарми (*dharma*). Натомість «Артхашастра» запроваджувала більш гнучку й прагматичну модель: вона допускала використання тортур як інструмента «підсилення» свідчень, особливо у справах про державну зраду чи змови [39, сс. 218–220]. Така практика пояснювалася потребою в оперативному отриманні інформації в умовах політичної конкуренції та небезпеки.

У правовій системі Стародавньої Індії тривалий час співіснували дві логіки доказування: ритуально-сакральна, спрямована на моральну легітимацію вироку через клятву й ордалії, та раціонально-адміністративна, орієнтована на швидке й ефективне встановлення фактів за допомогою документів, свідчень і, у крайньому випадку, примусу. Це співіснування пояснюється подвійною природою влади: цар мав бути як втіленням дгарми (*dharma*), так і гарантом безпеки держави. У результаті сформувався синтетичний підхід, у якому ритуальні процедури надавали рішення морального авторитету, а адміністративні інструменти забезпечували його практичну дієвість [38, с. 145–146; 39, сс. 219–220].

Стародавній Китай постає як правопорядок, у якому космологічні уявлення інституційно поєднані з позитивним правом: коди – від Тан до Мін і Цін – одночасно легітимують владу та нормують поведінку, зводячи «належний порядок» світу в юридичні приписи. Саме тому кримінально-правова кодифікація (передусім Танський кодекс і його наступники) вибудовує не лише шкалу санкцій, а й морально-державну ієрархію, де чиновник мислиться як носій імперського «маңдату» і гарант соціальної гармонії; це чітко простежується у вступних розділах і в аналізі розділу про офіційну верству у Мінському кодексі [40, сс. 17–18; 142–145].

Конфуціанська етика (ієрархія, «виправлення людей» через мораль) і легістська регламентація (деталізовані норми та санкції) втілюються в доказуванні не як абстрактні

антагоністи, а як практичний сплав: судовий процес організовано інквізиційно, а змагальність сторін має підпорядкований характер. Магістрат (縣令/知縣, *xuànlìng/zhīxiàn*) активним допитом і спостереженням застосовує «п'ять слухань» (*wǔtīng*, 五聽) – оцінку мовлення, виразу, дихання, реакції на слова судді та погляду – як інструмент перевірки правдивості показань; водночас тортури допускаються лише у встановлених межах і під персональну відповідальність судді. Норми Танської практики строго окреслюють межі інтенсивності та періодичності допиту й передбачають санкції за порушення процедури; методологічно це поєднання «морального настановлення» з процесуальним формалізмом та інституційним контролем. У такому дизайні «доведеність» – це результат службової епістеміки магістрату, а не риторичного двобою сторін [41, сс. 125–129; 134].

Джерельна матриця процесу – передусім письмова: протоколи допиту (供詞, *gòngcí*), рапорти, описи оглядів, «історії справи» (案卷, *ànjuàn*), завірені посадовцем. Тривалий перехід від усної до стандартизованої письмової форми особливо інтенсивний у цінську добу: депозиції набувають усталеної структури, уніфікуються формули атрибуції та перевірки походження документа, а «вага» письма як продукту бюрократичної процедури зростає, витісняючи спонтанну усність [42, сс. 90–96; 109–114]. Цю ж логіку практики фіксує службовий підручник Хуан Ліюхуна: магістрат зобов'язаний впорядковувати «письмовий слід» – від складання протоколу до звіряння з реєстрами, дотримуючись одночасно моральної мети й процесуальної міри; детальні настанови щодо розслідування вбивств і допиту начоно демонструють пріоритет документування над диспутом сторін [33, сс. 319–320; 355–358].

У підсумку тенденція китайської моделі – пріоритет письма та інституційної лояльності (до Кодексу й адміністративної ієрархії) над змагальністю – зумовлена не «слабкістю» адвокатури, а свідомим процесуальним дизайном централізованої держави, що пов'язує істинність рішення з належною процедурою фіксації та верифіка-

ції [40, сс. 142–145; 41, сс. 125–129; 42, сс. 109–114; 43, сс. 319–320].

На відміну від європейських траекторій, де відмова від ордалій і розвиток присяжного чи змагального розгляду вели до вільної оцінки доказів, у Китаї раціоналізація пройшла через бюрократичну стандартизацію допиту й протоколу: суддя-чиновник, спираючись на етико-космологічний мандат, формує переконання в межах чітко кодифікованих процедур, а не у відкритому диспуті сторін [40, с. 17–18; 142–145; 41, сс. 125–129; 42, сс. 109–114].

Антична Греція (Афіни) у зведеному описі інституційних ознак постає як правопорядок масових присяжних судів без професійних суддів, із жеребкуванням складу колегій, присягою геліастів, лімітом часу промов (*клепсидра*), секретним голосуванням без нарадчої кімнати та перевагою усного змагального мовлення над письмом [44, сс. 17–23; 45, сс. 55–57]. Центральні «несотворені» (*atechnoi*) докази – закони, свідки, документи, клятви – подавалися через діловодство (*депозиції*, печатні амфори) і зачитувалися писарем; «сотворені» (*entechnoi*) докази – логос (*logos*), етос (*ethos*) і пафос (*pathos*) – творилися у самій промові [44, сс. 28–30].

Присяга геліаста зобов'язувала головувати за законом і за предметом обвинувачення, надаючи звернення до «найсправедливішого судження» лише тоді, коли закон не дає відповіді – тобто як виняткову «дефолтну» підставу, а не ліцензію ігнорувати норми [45, сс. 55–62]. У підсумку інституційний баланс виглядав так: масовий склад присяжних і відсутність суддів-професіоналів робили вирішальним майстерність логографа й оратора, але при цьому присяга стримувала довільність, фіксуючи обов'язковий пріоритет писаного закону [44, сс. 17–21; 45, сс. 55–57].

Конкретна організація розгляду відтворювала цю модель: колегії присяжних (*геліастів*) були «лаїчними» і чисельними (типово 201–501 осіб залежно від категорії справ), процесуальні формальності забезпечували магістрати, а вирок ухвалювали жеребковано відібрані громадяни; добір на засідання здійснювали за допомогою бага-

тоступеневого жеребкування *клеротеріями* [46]. Щороку присягали тисячі потенційних присяжних, а добір на конкретне засідання здійснювали через багатоступеневе жеребкування за допомогою *клеротерій*; докладні описи жеребкування й розведення потоків присяжних містить «Афінська політія» Арістотеля [47], а реконструкція самої машинерії жеребкування підтверджена дослідженнями судової реформи IV ст. до н. е. (*клеротерій* як інструмент «антикорупційного» випадкового відбору).

Перед початком служби геліасти склали присягу; голосування відбувалося таємно бронзовими бюлетенями без нарадчої кімнати. Ключовим процесуальним обмежувачем був ліміт часу промов, що відмірювався *клепсидрою*; «зупинка води» допускалася лише для обов'язкових процедур (наприклад, оголошення документів). Запроваджена оплата присяжним забезпечувала широку участь громадян і стримувала елітарне монополізування судочинства. Сукупність цих рис – жереб, присяга, *клепсидра*, таємне голосування й колективне ухвалення – забезпечувала публічність і процедурну нейтралізацію персонального впливу; значний розмір колегій і випадковість добору зменшували ризики підкупу, а суворий часорегламент змушував сторони концентруватися на релевантних доказах і нормах.

Усні свідчення, присяжні та санкції за лжесвідчення. У звичайних народних судах доказовий матеріал переважно звучав вголос: письмові депозиції, отримані на стадії попереднього провадження, оголошував судовий писар; перехресного допиту у сучасному сенсі не було – натомість опонент відповідав власною промовою або зустрічними доказами [44, сс. 28–30]. Свідки були інструментом і підтримки, і ризику: після завершення основної справи їх можна було притягнути до відповідальності через позов про лжесвідчення (*дікх псевдоμαρτυριῶν*), що тягнув майнові втрати й, у випадках, – *атімію* (*ἀτιμία*); у публічних процесах на свідків міг тиснути й інститут *клітевсис* (*κλήτεσις*) – штраф до 1000 драхм за ухилення від підтвердження показань [48, сс. 101–105; 48, сс. 111–114]. У програмних описах афінського

процесу це відбито стисло: великі колегії присяжних, відсутність їхніх нарад, негайний підрахунок бюлетенів, штрафи і окремі процедури проти неправдивих свідків [44, сс. 19–21; 34, сс. 28–30]. Так вибудовувався подвійний механізм: з одного боку – вільна оцінка усних показань великою колегією; з іншого – післясудові «фільтри» відповідальності свідків, що дисциплінували риторику фактами [44, сс. 28–30; 48, сс. 111–114].

Вагоме значення для процесу доказування у суді мали логос і риторика. Логос полягав у побудові послідовного, внутрішньо логічного та нормативно обґрунтованого доведення, що спиралося на фактичний матеріал і відповідало присязі геліаста та вимогам закону. А риторика – у мистецтві подання цього доведення так, щоб воно справляло вплив на сприйняття присяжних, поєднуючи аргументацію з характеристикою особи оратора (*ethos*) та емоційним впливом (*pathos*), але в межах процесуальної «рамки раціональності», яка не допускала відхилення від закону.

Отже, афінський суд поставав як простір, у якому «несотворені» докази (закон, свідок, документ, клятва) співіснували із «сотвореними» – логічним доведенням (*logos*), характеристикою особи оратора (*ethos*) та емоційним впливом (*pathos*), при цьому аристотелівська опозиція цих складників була безпосередньо втілена у судовій практиці [44, с. 28]. Водночас присяга геліаста задавала «рамки раціональності»: апеляції до милості або політичної слави були припустимі лише на стадії визначення міри покарання, а не під час доведення вини – саме так тлумачать присягу й судову практику тексти промов і спеціальні студії [45, сс. 55–62; 45, сс. 71–72].

У порівнянні з архаїчними формами (формальна клятва як самодостатній доказ) класичний Афінський суд «раціоналізує» переконання присяжних: клятва лишається процесуальною запобіжною скобою, але центр ваги переходить до структурованого логосу (*logos*), який мусить узгоджуватися із законом і релевантністю матеріалу [44, сс. 28–30; 45, сс. 59–62]. Зміст цієї «рамки раціональності» кореспондує текстові присяги, засвідченому у промові «Проти Ті-

мократа», де імператив діяти «за законом і щодо предмета обвинувачення» поєднано з етичним виміром каральної клятви – отже, риторична апеляція до милості має належне місце лише на стадії міри покарання, а не доведення вини.

Тенденція: від формальної присяги до «раціоналізації» переконання присяжних. Дихотомія між народними судами та так званими «островами формалізму» – ареопагом та іншими гоміцидними трибуналами – виразно ілюструє еволюційний зсув. Якщо гоміцидні суди неухильно зберігали жорсткі критерії релевантності та демонстрували стриманість щодо залучення контекстуальних обставин, то звичайні колегії присяжних, діючи в межах присяги та писаного закону, допускали ширший спектр аргументації, включно з контекстуальними чинниками, що підсилювали логіку захисту або обвинувачення [49, сс. 306–310].

Окремі підсистеми (морські позови – *δίκαι ἐπιτορικά*) ще більше «раціоналізуються»: вимога письмового контракту й фокус на тексті угоди мінімізують апеляції до етосу (*ethos*) чи пафосу (*pathos*) заради передбачуваності обігу [49, сс. 311–312]. Усе це – не «лібералізація довільності», а усвідомлена політико-правова установка демократії: делегувати великій колегії громадян дискрецію оцінювати і норму, і контекст, але під присягою діяти «за законом і щодо предмета обвинувачення» та лише за відсутності норми звертатися до «найсправедливішого судження» [45, сс. 55–62; 47, сс. 319–320]. Так формальна клятва перестає бути автономним доказом і стає рамкою для раціонального переконання – логосу (*logos*), який зв'язується з текстом закону, з релевантними «несотвореними» доказами та з очікуванням правової спільноти на справедливий вердикт.

Узгоджено з наведеними інституційними деталями, ця еволюція спиралася не лише на декларації, а й на технічні процесуальні запобіжники – випадковий добір колегій *κλεροτερία*ми, таємне бюлетенне голосування й регламент *κλεψιδρι* – що переводили «раціоналізацію» із площини ідеалів у площину практики щоденного судочинства.

Римський правопорядок, порівняно з афінською моделлю, де змагальність і присяга геліаста поєднувалися з масовим складом «лаїчних» колегій, пройшов шлях від архаїчного ритуалізму до інституційної раціоналізації оцінки доказів. Його еволюція від позовів у законних формах (*legis actiones*) через формулярний процес (*ordo iudiciorum*) до позасистемного розгляду справ (*cognitio extra ordinem*) демонструє поступовий перехід від приватноініціативних процедур до публічно організованого імперського судочинства [50, сс. 12, 26–27]. Уже класичне джерело – Гай (*Gaius, Inst. IV*) – фіксує технічну переважаність *legis actiones* і їх витіснення законом Ебутія (*lex Aebutia*) та законами Юлія (*leges Iuliae*) на користь формулярної системи, де ключовим стає «питання до судді» (*formula*), а оцінка доказів концентрується в руках судді (*iudex*) [51, сс. 4–5]. Принцип вільної оцінки («*apud bonum iudicem argumenta plus quam testes valent*») зберігається і в імператорському розгляді справ (*cognitio*), поєднуючись із розширеними повноваженнями суду щодо збору та перевірки матеріалів [52, сс. 1–3].

Свідки залишаються універсальним доказовим засобом, але з чіткими обмеженнями: один свідок не дає повного доказу; певні категорії осіб (родичі у прямих лініях, співучасники злочину, неповнолітні до пубертату, «безчестні» (*infames*)) обмежуються у свідченні [53, с. 1–3]. Документи мають підвищену, але не абсолютну доказову силу: публічні акти користуються презумпцією достовірності, приватні записи – ні; володіння становить титул *prima facie* (*prima facie*), але може бути спростоване іншою «законною пробацією» (*probatio*) [53, сс. 1–3; 54, с. 1]. Презумпції формулюють принцип «хто стверджує – доводить», заборону презумпції шахрайства, особливості тягаря доказування у майнових і статусних справах [53, сс. 1–3].

Загальна тенденція – від словесно-ритуального формалізму до пріоритету логічних аргументів, письма та інституційних презумпцій, із збереженням змагальності у класичному процесі та посиленням офіційного елемента в *cognitio* [50, сс. 31, 26–27; 55, сс. 1–3]. Саме ця модель вплинула на кано-

нічне право і спільне право (*ius commune*), заклавши підвалини європейської доказової традиції.

Рецепція римського процесу – не просто копіювання, а свідоме перенесення норм, інститутів і процедур з однієї правової системи в іншу з урахуванням місцевих потреб і контексту – стала основою формування каркасу доказування в канонічному та середньовічному праві. Завдяки формулярній «логіці спору» та переходу до суддівської (офіційної) ініціативи було уніфіковано максимум про тягар доказування (*onus probandi*), інституційні презумпції та письмові форми процесу [5, сс. 112–118; 17, сс. 45–53; 21, сс. 73–82]. Паралельно позаєвропейські моделі – насамперед китайська – демонстрували іншу траєкторію раціоналізації: інквізиційний елемент і бюрократичний «паперовий слід» забезпечували пріоритет документа та службової перевірки над змагальною риторикою сторін [40, сс. 201–210; 41, сс. 113–146; 43, сс. 1–656].

У Римі перехід від позовів у законних формах (*legis actiones*) до формулярного процесу (*ordo iudiciorum*) і далі до позасистемного розгляду справ (*cognitio*) означав рух від словесно-ритуальної форми до суддівського з'ясування фактів за правилами належності й допустимості, що потім кодифікували каноністи (тягар доказування, презумпції) [5, сс. 112–118; 7, сс. 45–53; 21, сс. 73–82]. У Китаї натомість «матеріальна істина» досягалася через процедурну стандартизацію допиту й протоколу в межах імперської адміністрації – із підпорядкуванням змагальності офіційному розслідуванню [40, сс. 201–210; 41, сс. 113–146; 43, сс. 1–656]. У Месопотамії ранній формалізм ордалій (*ordeal*) поступово витіснявся довірою до письма та архіву як носія доказової інформації [2, сс. 100–105; 25, сс. 141–144]. Давньосхідні системи інституалізували сакральні форми перевірки – клятву та ордалії – як «коротке замикання» невизначеності; у римсько-канонічній традиції ці форми були маргіналізовані та замінені суддівською оцінкою доказів і презумпціями [2, сс. 18–25; 5, сс. 112–118; 24, сс. 1–150]. В юдейському праві формула «двох-трьох свідків» еволюціонувала від арифметичного правила до вимоги зміс-

товної узгодженості показань (короборації) [35, сс. 1–272]. У римсько-канонічній траєкторії провідним стає поєднання свідчень із «належним письмом» під контролем суду (*standard of proof*, розподіл тягара доказу) [5, сс. 31, 26–27; 6, сс. 1–242; 21, сс. 73–82;]. У Китаї свідок зберігав значення, але пріоритет системно віддавали документу як продукту бюрократичної процедури (*протокол, рапорт, «історія справи»*), що фіксували й магістратські підручники [42, сс. 89–118; 43, сс. 1–656]. У Месопотамії розвиток письма й архівів перетворив табличку-контракт на самостійний носій доказової сили [2, сс. 100–105; 25, сс. 141–144]. У підсумку порівняльна картина показує два способи раціоналізації доказування: (а) «змагально-суддівський» (римсько-канонічний) із вільною оцінкою доказів, презумпціями та тягарем доказування; (б) «бюрократично-інквізиційний» (китайський) із пріоритетом письма й службової верифікації – обидва виникли як відповіді на потребу керованого доступу до «матеріальної істини» у різних політико-правових середовищах [5, сс. 112–118; 21, сс. 73–82; 40, сс. 201–210; 41, сс. 113–146].

Запозичення римської процесуальної моделі стало основою для побудови системи доказування в канонічному та середньовічному праві: від відмови від словесно-ритуальних формул до суддівського керування доказами запозичено максимум про тягар доказування, інституційні презумпції та пріоритет належного письма. Уже класична траєкторія від цивільних позовних формул (*legis actiones*) через формулярний процес (*ordo iudiciorum*) до позастатутної когніції (*cognitio extra ordinem*) демонструвала перехід до «раціональної процедури», яку каноністи зробили нормою «розумного закону» (*lex rationabilis*): суддя збирає й оцінює докази, сторони несуть визначений тягар доведення, письмові акти отримують презумпцію автентичності [50, с. 12; 17–18].

У канонічному праві це закріпилося як обов'язок доведення (*onus probandi*), повний доказ (*probatio plena*, насамперед «публічний інструмент» – *instrumentum publicum* – і правило «двох свідків»), а також як кодифіковані правила про оцінку документів;

сучасний СІС/1983 прямо формулює *onus probandi* (кан. 1526–1546, доказові правила, канон 1526 §1 – лат. *Onus probandi incumbit ei qui asserit*) формулює: «тягар доказування лежить на тому, хто стверджує») і структурує коло письмових та особистих доказів [41, с. 113–146; 42, сс. 108–110; 44, сс. 184–186; 189]. Причини такого перенесення очевидні: римська процесуальна техніка давала церкві універсальну й відтворювану методикку встановлення фактів у наднаціональній юрисдикції, де надійність письма й визначеність тягара доказування мінімізували ризики локальної варіативності та моральної казуїстики [50, с. 12; 52, сс. 108–110].

Паралельно давньогрецька риторично-доказова традиція – співвідношення «несотворених» доказів (закон, свідок, документ, клятва) з «сотвореними» (логос, етос, пафос) – відгукнулася у схоластичній методи диспуту: аристотелівські топіки й силогістика були переосмислені як інструменти впорядкування аргументів і перевірки їх релевантності. Атенська практика, де усна аргументація структуровано «прив'язувалася» до письма й закону, дала зразок процедурної дисципліни для пізнішої університетської й канонічної юриспруденції: свідчення мислилися не ізольовано, а в системі логічної обґрунтованості та кореляції з письмовими джерелами [22, сс. 103–116]. У праві *ius commune* ця інтелектуальна спадкоємність трансформувалася у змішану модель: риторика – як техніка впорядкування доводів – сполучилася з інституційною «легальною доказовістю» (ієрархізацією засобів доказування та домінуванням письма), тоді як «вільна оцінка» судді діяла в межах наперед заданих презумпцій і стандартів повноти доказу [52, сс. 108–110]. Відмінності між римсько-канонічною та грецькою лініями тому й збереглися: перша інституалізувала раціональність через писане правило й статус письма, друга – через дисципліну усного доведення, яке згодом схоластика «переклала» мовою формальної логіки.

Висновки

Узагальнюючи результати дослідження, можна констатувати, що еволюція до-

казування у правових системах від найдавніших часів до середньовіччя має чітку, закономірну і водночас багатовекторну динаміку, яка відображає як універсальні тенденції розвитку суспільства, так і особливості конкретних культурних контекстів. Початкові форми доказування мали переважно сакральний характер: клятви, ордалії, апеляція до божественної волі через оракули чи священні ритуали виступали головними гарантіями істинності, оскільки процесуальні механізми перевірки фактів були слабко розвинені, а сама істина мислилася як явлена силою надприродного авторитету. З розвитком державних інституцій і бюрократичних систем ці сакральні форми почали поступово витіснятися процедурами, що надавали більшої ваги раціонально організованим і верифікованим доказам. Ключову роль відіграло впровадження письма як носія доказової інформації – від реєстрації угод і судових рішень у Месопотамії та Єгипті до формалізованих актів римського права, що отримували презумпцію достовірності.

Римська модель поєднала формалізм (чіткі стандарти допустимості та належності доказів, процесуальна дисципліна, визначеність тягаря доказування) з елементами вільної оцінки, що дозволяло судді не лише перевіряти відповідність доказів формі, а й зважати на їхню змістовну переконливість. Канонічне право, сприйнявши римську техніку, кодифікувало її у вигляді системи «легального доказу», де поєднувалися ієрархія доказів, презумпції та стандарти «повноти» доказування. Грецька традиція, зі свого боку, вплинула на середньовічну схоластику тим, що надала доказуванню структуровану риторичну основу, орієнтовану на логіку, послідовність і релевантність аргументів, що стало методологічним підґрунтям для університетського правничого викладання.

Паралельно у східноазійських моделях, зокрема в Китаї, відбулася інша траєкторія раціоналізації: інквізиційний елемент і бюрократично закріплений «паперовий слід» поставили документ у центр процесуальної конструкції, при цьому свідчення розглядалися переважно як допоміжний

або підпорядкований засіб. Ця відмінність пояснюється політико-адміністративними умовами: централізована держава прагнула мінімізувати ризики суб'єктивізму та корупції, покладаючись на формалізовані, контрольовані ланцюги створення й перевірки письмових доказів.

Для сучасної доктрини доказів і кримінального процесуального права цей історичний досвід має принципове значення. По-перше, він підтверджує, що баланс між формою та змістом, формалізмом і суддівською дискрецією – ключова умова забезпечення справедливого та ефективного судочинства. По-друге, еволюція від сакральних форм до раціональної оцінки демонструє, що розвиток інститутів доказування нерозривно пов'язаний із загальною трансформацією політичних і соціальних структур. По-третє, практика давніх систем засвідчує, що інституційна надійність і стандартизація процесуальних процедур прямо впливають на легітимність судових рішень у суспільній свідомості. І, нарешті, аналіз історичних моделей дає змогу точніше визначити межі й потенціал сучасних реформ у сфері доказового права, уникнувши як надмірної формалізації, так і небезпечної свавільності при оцінці доказів.

Водночас, для повного розуміння проблематики еволюції доказування – зокрема трансформації від сакралізованих форм до раціонально-кодифікованих процедур, чинників, що зумовлювали цю зміну, та механізмів адаптації іноземних правових моделей у локальному контексті – особливого значення набуває дослідження аналогічного періоду на землях сучасної України, зокрема правової системи Київської Русі. Вивчення джерел давньоукраїнського права, судових процедур, форм доказування та їх співвідношення з візантійськими, західноєвропейськими та звичаєвими нормами дозволить не лише заповнити прогалини у вітчизняній історико-правовій науці, а й окреслити місце української правової традиції в загальноєвропейській еволюції доказового права. Це завдання становить предмет окремого наукового дослідження, що потребує міждисциплінарного підходу

та залучення як правових, так і історико-культурних джерел.

Література

1. Roth, M. T. *Mesopotamian Legal Traditions and the Laws of Hammurabi*. Chicago-Kent Law Review. 1995. Vol. 71. P. 13–39. URL: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol71/iss1/3>

2. Roth, M. T. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Writings from the Ancient World, vol. 6. Atlanta: Scholars Press, 1995. 283 p. ISBN 9780788500515. URL: <https://archive.org/details/lawcollectionsfr0000roth>

3. Persepolis Administrative Archives. *Encyclopaedia Iranica*. URL: <https://iranicaonline.org/articles/persepolis-admin-archiv>

4. Henkelman, W. F. M. *Administrative Realities: The Persepolis Archives and the Archaeology of the Achaemenid Heartland*. In: Potts, D. T. (ed.) *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. Oxford University Press, 2013. P. 528–546. URL: https://www.academia.edu/4038195/Administrative_realities_The_Persepolis_Archives_and_the_archaeology_of_the_Achaemenid_heartland

5. Cairns, John W., du Plessis, Paul J. (eds.). *Ancient Procedural Law – Ancient Legal Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 736 p. ISBN 9781108847093. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108910452>

6. Frier, Bruce W. *A Casebook on the Roman Law of Delict*. Atlanta: Scholars Press, 1989. 242 p. ISBN 9781555402616. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/001466040>

7. Razuvaev, N. V. *The History of the Roman Civil Process as a Universal Model*. *Theory and Practice of Law*. 2020. No. 3. URL: <https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/103409/ssoar-theorapplaw-2020-3-razuvaev.pdf>

8. Johnston, D. *Roman Law: The Evidence*. In: Johnston, D. (ed.) *The Cambridge Companion to Roman Law*. Cambridge University Press, 2015. P. 17–39. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCO9781139034401.002>

9. Langbein, J. H. *The Historical Foundations of the Law of Evidence: A View from the Ryder Sources*. *Columbia Law*

Review. 1996. Vol. 96. P. 1168–1202. JSTOR: <https://www.jstor.org/stable/1123306>

10. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25.

11. Погорецький М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: <https://vkslaw.knu.ua/ua/1-2015-rik-problemy-dosudovoho-rozsliduvannia>

12. Погорецький М. А. *Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія*. Харків : Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.

13. Погорецький М. А. Концепції кримінального процесуального доказування: Сучасні концепції доказування і доказів у юридичному процесі країн ближнього зарубіжжя та їх вплив на формування єдиної судової практики : матеріали наук.-методолог. семінару (м. Київ, 16 листоп. 2020 р.) / [упоряд. М. Є. Шумило]. 2020. С. 20-29

14. Погорецький М. А. Докази у кримінальному процесі. *Вісник прокуратури*. 2003. № 2. С. 59–65.

15. Погорецький М. А. Прослуховування телефонних розмов: європейські стандарти. *Вісник прокуратури*. 2003. № 9. С. 45–51.

16. Погорецький М. А. Новели проекту нового КПК України і проблеми їх релакзації у правозастосовній діяльності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук.-практ. журнал*. Київ: Міжвід. наук.-досл. центр з проблем б-би з орг. злоч. при РНБО України. 2012. № 1 (27). С. 208–216.

17. Погорецький М. А. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»: проблеми застосування окремих норм. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. №3. С. 205–213.

18. Погорецький М. А. Імовірність і достовірність у кримінально-процесуальному пізнанні на досудовому слідстві. *Держава та регіони. Сер. Право. Запоріжжя*, 2003. № 2. С. 25–31.

19. Погорецький М. А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання.

- Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2011. № 1 (3): URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf>
20. Driver, G. R., Miles, J. C. *The Babylonian Laws*. Vol. 1. Oxford: Clarendon Press, 1952. 432 p. URL: <https://archive.org/details/babylonianlaws01driv>
21. Watson, A. *The Spirit of Roman Law*. Athens–London: University of Georgia Press, 1995. P. 73–82. URL: <https://archive.org/details/spiritofromanlaw0000wats>
22. Gagarin, M. *Witnesses and Evidence in Classical Athens*. In: *Symposion 1990*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1991. P. 103–116. URL: https://www.academia.edu/3590834/Witnesses_and_Evidence_in_Classical_Athens
23. Taruffo, M. *La valutazione delle prove*. Bologna: Il Mulino, 1992. P. 15–28. URL: <https://www.mulino.it/isbn/9788815031930>
24. Westbrook, Raymond. *Studies in Biblical and Cuneiform Law*. *Cahiers de la Revue Biblique*, no. 26. Paris: J. Gabalda, 1988. 150 p. ISBN 2-85021-034-X. URL: <https://archive.org/details/studiesinbiblica0000wes>
25. Charpin, Dominique. *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. Chicago: University of Chicago Press, 2010. 408 p. ISBN 9780226101500. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226101517.001.0001>
26. Menu, B. *Le régime juridique des biens en Égypte ancienne*. Paris: Publications de la Sorbonne, 2004. 288 p. ISBN 9782859445034. URL: <https://books.openedition.org/psorbonne/40656>
27. Eyre, C. J. *The Use of Documents in Pharaonic Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 425 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-use-of-documents-in-pharaonic-egypt-9780199673896>
28. Gagarin, Michael. *Witnesses and Evidence in Classical Athens*. In: Thür, Gerhard (ed.). *Symposion 1990: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1991. P. 103–116. 420 p. ISBN 9783412049853. URL: <https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205214041>
29. Westbrook, R. *Cuneiform Law and the History of Civilization*. In: *Law from the Tigris to the Tiber: The Writings of Raymond Westbrook*. Vol. 1. Winona Lake: Eisenbrauns, 2009. 300 p. URL: <https://doi.org/10.5325/j.ctv1bxh35h.6>
30. Lippert, S. *Law Courts*. *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 2012. 27 p. URL: <https://escholarship.org/content/qt4136j3s7/qt4136j3s7.pdf>
31. Loktionov, A. A. “May my nose and ears be cut off”: Practical and “supra-practical” aspects of mutilation in the Egyptian New Kingdom. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 2017. Vol. 60, no. 3. P. 263–293. 777 p. URL: https://brill.com/view/journals/jesh/60/3/article-p263_4.xml
32. Dawson, W. R. *An Oracle Papyrus*. B.M. 10335. *Journal of Egyptian Archaeology*. 1925. Vol. 11, no. 3/4. P. 247–248. URL: https://gizamedia.rc.fas.harvard.edu/images/MFA-images/Giza/GizaImage/full/library/hall_jea_11_1925.pdf
33. de Buck, A. *The Judicial Papyrus of Turin*. *Journal of Egyptian Archaeology*. 1937. Vol. 23. P. 152–164. 230 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/3853948>
34. Wilson, J. A. *The Oath in Ancient Egypt*. *Journal of Near Eastern Studies*. 1948. Vol. 7, no. 3. P. 129–156. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/370873>
35. Westbrook, R. *Biblical Law*. In: Jackson, B. S. (ed.). *The Hebrew Bible in Its Social World and in Ours*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998. 272 p. URL: <https://archive.org/details/biblicallawinits00west>
36. Milgrom, J. *Deuteronomy 1–11*. New York: Doubleday, 1998. 782 p. URL: <https://archive.org/details/deuteronomy11100milg>
37. Levine, B. A. *Numbers 1–20*. New York: Doubleday, 1993. 492 p. URL: <https://archive.org/details/numbers12000levi>
38. Olivelle, P. *Manu’s Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 1131 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/manus-code-of-law-9780195171464>
39. Kangle, R. P. *The Kauṭīliya Arthaśāstra*. Part III: A Study. Bombay: University of Bombay, 1965. 302 p. URL: <https://archive.org/details/KautilayaArthashastraenglis>

40. Jiang, Yonglin. *The Mandate of Heaven and The Great Ming Code*. Seattle; London: University of Washington Press, 2011. 256 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctvcwnhfr> (відкрита PDF-версія видавця: <https://uw.manifoldapp.org/system/resource/4/c/7/4c719dcf-bf5f-4069-bf92-660c66f0116c/attachment/c78b38d145ae1e252169a89562aa0a22.pdf>).
41. Johnson, Wallace; Twitchett, Denis. "Criminal Procedure in T'ang China." *Asia Major, Third Series*, 6 (2), 1993: 113–146. 34 p. URL: <https://www1.ihp.sinica.edu.tw/en/Publications/AsiaMajor/824> (прямий PDF на сайті Academia Sinica: https://www1.ihp.sinica.edu.tw/storage/w2_file/1561PLXFeBb.pdf).
42. Karasawa, Yasuhiko. "From Oral Testimony to Written Records in Qing Legal Cases." In: Philip C. C. Huang; Kathryn Bernhardt (eds.), *Research from Archival Case Records: Law, Society and Culture in China*. Leiden–Boston: Brill, 2014, pp. 89–118. 30 p. URL: https://brill.com/display/book/edcoll/9789004271890/B9789004271890_006.xml.
43. Huang, Liu-hung. *A Complete Book Concerning Happiness and Benevolence: A Manual for Local Magistrates in Seventeenth-Century China*. Trans. Djang Chu. Tucson: University of Arizona Press, 1984. 656 p. URL: <https://archive.org/details/completebookconc0000huan> (див. також анотовані витяги: <https://ethicsofsuicide.lib.utah.edu/selections/huang-liuhong/>).
44. Lanni A. *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press; 2006. 220 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/law-and-justice-in-the-courts-of-classical-athens/F46BEB9439E6E3699FC6F57988BF511>
45. Todd S. C. *The Shape of Athenian Law*. Oxford: Clarendon Press (Oxford University Press); 1993. 442 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-shape-of-athenian-law-9780198150237>
46. Hansen M. H. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*. Norman: University of Oklahoma Press; 1999. 464 p. URL: <https://www.oupres.com/9780806131436/the-athenian-democracy-in-the-age-of-demosthenes/>
47. Aristotle. *The Athenian Constitution*. London: George Bell, 1907. 170 p. URL: https://archive.org/details/aristotleonathen00aris_0
48. MacDowell D. M. *The Law in Classical Athens*. Ithaca: Cornell University Press; 1978. SBN-13: 9780801493652) 280 p. URL: <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801493652/the-law-in-classical-athens/>
49. Boegehold A. J., et al. *The Athenian Agora XXVIII: The Lawcourts at Athens: Sites, Buildings, Equipment, Procedure and Testimonia*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens; 1995. 284 p. URL (open access PDF): https://www.ascsa.edu.gr/uploads/media/oa_ebooks/oa_agora/Agora_XXVIII
50. Metzger, Ernest. "An Outline of Roman Civil Procedure." *Roman Legal Tradition*, 9, 2013, pp. 1–30. 30 p. URL: <https://romanlegaltradition.org/contents/2013/RLT9-METZGER.PDF>
51. Gaius. "Institutes. Book IV." (Ames Foundation ed., transl.). Cambridge, MA: The Ames Foundation, pp. 1–18. 18 p. URL: <https://amesfoundation.law.harvard.edu/gaInst4/GaiusInst4.pdf>
52. Sladič, J.; Uzelac, A. "Assessment of Evidence." In: Kramer, X. et al. (eds.), *European Encyclopedia of Private International Law* (chapter preprint), pp. 107–133. 27 p. URL: https://www.alanuzelac.from.hr/pubs/A53Sladic_Uzelac-EUMO-94_Assessment%20of%20evidence.pdf
53. *The Code of Justinian*, Book IV, Title XX "De testibus" (Blume–Kearley ed.). Laramie: Univ. of Wyoming Law Library, pp. 1–9. 9 p. URL: <https://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/books/book4/Book%204-20rev.pdf>
54. Canon Law Society of India. *Declarations of the Parties and Documents as Proofs in a Trial (cc. 1526–1546) (1983 CIC)*, pp. 184–216. 33 p. URL: <https://www.canonlawsocietyofindia.org/wp-content/uploads/2019/10/Declarations-of-the-Parties-and-Documents-as-Proofs-in-a-Trial-According-to-1983-Code-cc.-1526-1546-.pdf>

SUMMARY

*The article reconstructs, in a comparative legal and historical perspective, the long-term evolution of proof from sacralized modes of truth-validation (oath, ordeal, oracle) to rational, institutionally controlled assessment of evidence across classical and medieval legal systems. Drawing on Mesopotamia, Ancient Egypt, Greece, Rome, Ancient Israel, India, and China, as well as on canon law and the *ius commune*, it demonstrates how political centralization, the rise of writing and bureaucratic record-keeping, and changing ethical-philosophical conceptions of truth collectively shifted the center of gravity from ritual-numerical criteria to the reliability of written instruments and judge-led (official) evidentiary evaluation. In Roman law, the pathway from *legis actiones* through the *ordo iudiciorum* to the *cognitio extra ordinem* crystallized rules of relevance/admissibility, the allocation of the *onus probandi*, and the presumption of authenticity for properly executed writings. Canon law codified this synthesis as a regime of “legal proof” (*probatio plena/semplena*), while preserving judicial discretion within standardized presumptions and procedures. The Greek tradition – via the Aristotelian distinction between “non-artificial” and “artificial” proofs – furnished a methodological infrastructure for scholastic logic and university disputation; rhetorical discipline was thereby “translated” into formal rationality and applied to medieval forensic practice. By contrast, East Asian models (notably China) evolved toward a bureaucratic-inquisitorial format in which the “paper trail” (protocols, reports, case dossiers) and institutional control of provenance and verification subordinated adversarial rhetoric to the administrative epistemics of the magistrate.*

*Methodologically, the study combines comparative analysis, source-based legal history, and reconstruction of procedural regimes through three variables: (1) state type and centralization; (2) development of writing and archival culture; (3) ethical-religious conceptions of truth and justice. It is argued that core components of contemporary evidence law – presumptions, the *onus probandi*, hierarchies of proof, standards of relevance/admissibility, and models of judicial evaluation – are deeply rooted in these ancient and medieval laboratories of law. The practical upshot is a set of criteria for balancing formalism and judicial discretion, and for calibrating the weight of documents with contextual reliability checks – with direct implications for criminal procedure and the modern doctrine of evidence. Finally, the article stresses that a full understanding of the transformation from sacral forms to rationally codified procedures – including the drivers of change and the mechanisms of local adaptation/reception – requires a dedicated inquiry into the analogous period in the lands of present-day Ukraine, particularly Kyivan Rus’. Examining its courts, modes of proof, and the interplay of custom, “book law,” and Byzantine influences should position the Ukrainian legal tradition within the broader European evolution of evidentiary law; this is outlined as a separate interdisciplinary research agenda.*

Keywords: evidence; presumptions; burden of proof; “legal proof”; written instruments; ordeals; rhetoric and logic; “formulary procedure”; “canonical procedure”; common law; Chinese bureaucratic model; “archival culture”; criminal procedure.